

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У БУДІВНИЦТВІ ЖИТЛА с. ВЕРЕМІЇВКА ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (на основі експедиційних матеріалів)

Сергій Довгань

УДК 728.67(477.46-22):001.891.7

У статті розглянуто особливості планування і забудови садиби, двору; досліджено конструктивні способи будівництва стін, даху та стелі, що побутували в с. Вереміївка Чернобаївського району Черкаської області, починаючи з першої половини ХХ ст. і до сьогодні.

Ключові слова: Вереміївка, житло, забудова, заміс, переселення, стіна, стеля, дах, фундамент.

В статье рассмотрены особенности планировки и застройки усадьбы, двора; исследованы конструктивные способы строительства стен, крыши и потолка, которые бытовали в с. Веремиевка Чернобаевского района Черкасской области, начиная с первой половины ХХ в. и по сегодняшний день.

Ключевые слова: Веремеевка, жилье, застройка, замес, переселение, стена, потолок, крыша, фундамент.

The paper considers the features of the planning and building of a farmstead, a courtyard. There is an examination of the structural methods of building walls, roof and ceiling that have occurred in the village of Veremiyivka (Chornobay District, Cherkasy Region) since the first half of the XXth century up to now.

Keywords: Veremiyivka, housing, development, batch, resettlement, wall, ceiling, roof, foundation.

У 50-х роках ХХ ст. будівництво Кременчуцької ГЕС на Дніпрі стало причиною затоплення й переселення значної кількості населених пунктів, розташованих уздовж русла Дніпра. Не минула прикра участь і с. Вереміївка Чернобаївського району Черкаської області.

Затоплення території планувалося заздалегідь і його підготовка тривала протягом кількох років. Було залучено тисячі людей і створено сотні бригад та структур, кожна з яких мала виконувати конкретну функцію.

Одним з першочергових завдань була виплата компенсацій населенню. З цією метою створювали оціночні комісії з переселення при виконкомах місцевих рад, до обов'язків яких входила оцінка вартості нерухомого майна селян-переселенців. Члени оціночної комісії на кожен двір, що потрапляв до зони затоплення, заповнювали інвентаризаційні картки, які містили такі пункти: *опис садиби; ескізна схема садиби; поетажний план основної будівлі; перелік будівель та їх розміри; матеріали, конструкції, обробка та розміри* [3]. На основі цих карток вираховували розмір компенсації та здійснювали видачу коштів.

Селянам с. Вереміївка виплачували до 10 тис. руб. компенсації. У повному обсязі (10 тис.) люди отримували тільки в тому випадку, коли за рішенням комісії все нерухоме майно оцінювалося як «непереносне». Тобто таке, що не можна розібрати та повторно використати як будівельний матеріал. Під час оцінки майна враховували стан і вік будівель. Якщо хата була старою, то її власники отримували повну вартість запланованої компенсації. Однак ці кошти часто не перекривали витрат на будівництво нової хати, не кажучи вже про облаштування садиби в комплексі з усіма типовами на той час господарськими будівлями (саж (сажок), хлів (хлівець), повідка, сарай, коровник) (СВП). Це було спричинено насамперед відсутністю дешевої будівельної сировини, а особливо — дерева. Крім того, значну частину коштів селяни витрачали на роботи, пов'язані з розбиранням старого двору та перевезенням майна. Адже однією з вимог було обов'язкове руйнування старих будівель. Якщо люди не мали можливості власними силами розібрати хату та інші будівлі, вони могли за певну суму скористатися послугами існуючих на той час

бригад, що складалися з молоді та колгоспників (здебільшого чоловіків). За різними відомостями, існували також бригади в'язнів, які займалися здебільшого вирубуванням садків та лісу, перенесенням поховань зі старих кладовищ, що розміщувалися в зоні затоплення. Траплялися випадки, коли наймані люди вдавалися до хитрощів і особливо не прикладали фізичних зусиль: не викопували труну з мерцем повністю, а за допомогою гачків діставали із поховань лише черепи померлих. Тому для таких робіт люди теж мусили з отриманих грошей платити найманцям, аби вони відповідально та чесно поставилися до цієї справи. Часто селяни самі викопували своїх померлих рідних та перенесли рештки в нове, відведене для цього, місце. Зі слів респондента нам вдалося записати розповідь про те, як одна жінка поховала чоловіка та малу дитину, а через півроку змушена була сама перенести їх на нове кладовище. І таких історій було чимало (ПОГ).

Переселення жителів с. Вереміївка розпочалося 1957 року і тривало майже три роки. Так, неподалік від старої Вереміївки, яка нині затоплена Кременчуцьким водосховищем, на пагорбах було розпочато будівництво нового поселення. Як нам відомо з розповідей селян, стара Вереміївка була територіально більшою і складалася з різних кутків-хуторів (Гарбузівка, Столиця, Синіївка, Гусине, Городське, Довгалівка, Пасічне та ін.), які були розкидані на значній відстані один від одного, що суттєво відрізняє її від сучасного поселення. До переселення в межах села діяло дванадцять колгоспів та одна рибартіль, що є свідченням і підтвердженням масштабності й багаточисельності населення Вереміївки. Переселення значної кількості людей на нову територію, що істотно менша за стару, призвело до зменшення розмірів наділів, які виділяли під садибу (0,2–0,4 га). Крім того, людей переселяли до сусідніх сіл, районів, а інколи за бажанням та по можливості — до інших областей.

Зменшення наділів помітно вплинуло на формування архітектурного обличчя нової Вереміївки. Адже люди змушені були пере-

йти від традиційного для них способу життя, якому притаманна наявність великої присадибної ділянки із садами, довільне планування двору і розміщення на ньому хати й господарських споруд, до нової та нетипової для них на той час вуличної забудови з мінімальними земельними наділами. Це у свою чергу суттєво вплинуло на особливості планування садиби та розташування будівель у дворі. За своєю структурою сучасна Вереміївка чітко розпланована — це поселення *вуличної форми забудови* (два ряди будинків утворюють вулицю) [2].

Під час експедиційного дослідження нам вдалося зафіксувати два варіанти розміщення житлової будівлі відносно вулиці (дороги). Таке розташування житла є свідченням продовження багатовікових традицій, що були типовими і для старої, затопленої, Вереміївки.

Перший варіант розміщення хати: одна з причілкових стін звернена до вулиці, а протилежна — до присадибної ділянки, городу. За такого розміщення лицьова частина (фасад) хати повернута на південь, що сприяє кращому освітленню житлової площі хати протягом дня за рахунок потрапляння прямих променів сонця всередину приміщення через віконні прорізи. Саме у причілковій і лицьовій (фасадній) стінах завжди робили вікна. Їх кількість залежала від розмірів хати: якщо вона була великою, то для окремої кімнати могли робити по два вікна в кожній зі стін. Крім того, таке розміщення хати давало змогу завжди тримати в полі зору двір з наявними на ньому господарськими будівлями — повіткою, сажем, хлівом, клунею, коморою, які могли бути розташовані як в одну лінію з оселею, так і навпроти неї. Із приміщення через вікна на причілкових стінах також можна бачити сад, город та вулицю. Здебільшого всі хати в селі розміщені за кілька метрів від дороги, а не в глибині двору, як це було характерно для старої Вереміївки.

Другий варіант розміщення хати: будівля повернута тильною стіною до вулиці. У такому випадку вулиця майже завжди була на півночі

Село Вереміївка Чернобаївського району Черкаської області
до затоплення *

Хата під стріхою

Комора з возовнею

Клуня

* Світлини 50-х років XX ст. із приватного архіву мешканця с. Вереміївка В. О. Переузника.

Сучасне село Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області *

«Топтана» хата з верандою. 1959 р.

«Топтана» хата на дві половини, обкладена цементно-піщаною плиткою. Початок 60-х рр. XX ст.

Цегляна хата. 80-ті рр. XX ст.

* Усі світлини – з архіву С. Довганя (2013 р.).

або ж на заході, а передня частина хати — на півдні або сході.

Якщо вести мову про традиції в будівництві, що були притаманні веремійчанам, то потрібно насамперед звернути увагу на конструктивні особливості будівництва.

Дослідження архітектури та розповіді місцевого населення дають нам привід стверджувати, що у Вереміївці були поширені каркасний і безкаркасний способи зведення стін житлових та господарських будівель. До 50-х років ХХ ст. (до переселення та затоплення) основним способом будівництва стін був каркасний. У побуті веремійчани називають хату, збудовану в такий спосіб, «на сохах» або «мазанка», «мазана» (СК).

Зведення стін «на сохах» відбувалося за таким принципом: по периметру майбутніх стін закопували сохи завтовшки 15–25 см на відстані 1–2 м одна від одної. Якщо був дефіцит деревини для сох, тоді товсті стовпи (15–25 см) закопували лише у кутках, а по периметру використовували тонші (10–15 см), виготовлені з менш якісного дерева. Найчастіше сохи робили з дуба або акації. Після того як сохи було виставлено, між ними горизонтально закріплювали «глиці» (від трьох і більше), потім усе обплітали лісою (лозою). Лісу використовували місцеву, заготовлену заздалегідь узимку. Траплялися випадки, коли замість ліси користувалися зв'язаним у пучки очеретом. Діаметр таких пучків сягав 5–10 см. Потім із завчасно приготованого замісу робили «вальки», якими «закидали» стіну з обох боків (по 8–12 см завтовшки). Товщина такої стіни була 25–35 см. Під час першого «накидання» глину особливо не вирівнювали і не розгладжували, а навпаки, залишали «пальці» («пальцювали»). Це робили для того, щоб глина краще кріпилася, коли стіну вирівнюватимуть та затиратимуть (РМІ).

Для «вальків» робили глиняний заміс із глини, води, соломи, інколи могли додавати полову та кізяк. Усе це вимішували до однорідної маси у ямі з невеликим заглибленням та діаметром 1,5–3 м (у кращому випадку за

допомогою пари коней). Для вирівнювання й затирання стін заміс робили вже з глини, води, піску, кізяка та полови, без додавання соломи.

Спосіб будівництва стін «на сохах» потребував багато часу та наявності великої кількості деревини. Тому селяни, опираючись на свої фінансові можливості, які на початку ХХ ст. були мізерні, намагалися використовувати менш затратні способи. У 50–60-х роках ХХ ст., коли виникла потреба в масовому будівництві, що пов'язано з переселенням, набув поширення і став чи не єдиним безкаркасний спосіб зведення стін («лита хата» або «літі, топтані стіни»). Крім того, такий спосіб був значно швидший. За день гурт людей (25–40 осіб) повністю «вилівав» стіни, а бували випадки, коли за один день «вилівали» дві хати (РМІ).

Розпочинали будівництво «литих хат» з того, що по периметру запланованих стін виставляли дощану опалубку. Зазвичай її виготовляли заздалегідь. У Вереміївці у зв'язку з масовим будівництвом по селу «ходило» кілька таких опалубок. Уранці, до обіду, за її допомогою зводили одну хату, а після обіду цією опалубкою вже користувалися в сусіда. Така колективна взаємодія односельців пояснює однотипність та однаковий розмір багатьох жител у Вереміївці.

Після того як опалубку виставили, починали зводити стіни. Чоловіки в замісі колотили рідку глину — «кальмазу», подавали її відрами жінкам, які ходили в опалубці. Їхнім завданням було кидати під ноги соломі та приливати «кальмазою». Такі дії продовжували, поки стіна не досягне рівня опалубки. Потім її піднімали вище і продовжували «вилівати» стіни. У місцях, де мали бути двері й вікна, у процесі зведення стін вставляли «лудки» (дверні та віконні рами). Інколи у стіні залишали лише отвір для дверей, а вікна вже вирізав господар там, де вважав за потрібне. «Літі» стіни сягали 2,5–2,7 м заввишки та 0,4–0,6 м завширшки. Такі стіни часто зводили без використання фундаменту. Хата з «литими» («топтаними») стінами була теплішою, порівняно з хатою «на

сохах» (КМЛ; ПОГ; СВП). Однак і в першому, і в другому варіанті відсутність фундаменту зменшувала термін служіння таких стін, а відповідно й житла в цілому. Розповсюдженим елементом будівлі була призьба, однак вона не завжди могла повноцінно захистити стіни від просідання та руйнування, адже її робили лише із замісу глини, соломи і полови, покладеного на землю в основі стін.

Покращення матеріального становища селян та збільшення кількості заводів з виготовлення цегли сприяло змінам у будівництві. У 70-х роках ХХ ст. у Вереміївці набуло популярності будівництво хат із цегли. Зведенням цегляних стін займалися здебільшого майстри-будівельники. Такий конструктивний спосіб будівництва передбачав наявність фундаменту по периметру зовнішніх стін майбутнього житла. Фундамент часто зводив сам господар. По периметру стін викопували рівчаки завширшки 30–45 см та 40–90 см углиб. Після цього накидали каміння та заливали його піщано-цементним розчином. Коли основа фундаменту піднімалася з рівчаків, виставляли опалубку й вимуровували фундамент заввишки 20–30 см над рівнем землі.

Для утеплення мурованих стін із цегли почали використовувати саман. Його розміри були такими: ширина — 0,35 м, висота — 0,15 м, довжина — 0,65 м. Виготовляли його із суміші глини та соломи. Для того, щоб саман був тепліший, а відповідно й хата, додавали кізяк та полови. Крім того, для кращої термоізоляції між кладкою цегли і кладкою саману залишали проміжок — «пустотіл» (РМІ).

У 50-х роках ХХ ст. традиційне внутрішнє планування житла передбачало наявність сіней, «чулану» (комори), хати та хатини. Однак уже в 70-х роках ХХ ст. почали укріплювати та перепланувати старі будинки, у результаті чого з'явилися нові приміщення та кімнати. Перепланування існуючого внутрішнього простору призвело до появи кухонь, спалень, коридорів тощо. Хати, які потребували певних ремонтних втручань та архітектурних змін, почали обкладати цеглою, а стіни — підрізати та

укріплювати фундаментом і бетонною обмосткою (вимощення) ззовні.

Після того як стіни були готові, намагалися якомога швидше накрити їх. Це завжди було необхідною і обов'язковою умовою. Тому наступний етап — будівництво даху. У с. Вереміївка завжди побутував лише один спосіб — «на кроквах».

Будівництво даху починали з вимірювання та виготовлення крокв. Одна кроква складалася з двох дерев'яних жердин, скріплених між собою під гострим, рідше — прямим, кутом. Довжина кожної з таких жердин була приблизно $\frac{2}{3}$ від ширини хати. Наприклад, якщо ширина хати 7 м, то довжина жердини на крокву повинна бути не менше 4–4,5 м. Між собою ці жердини скріплювали посередині рейками — «бантинами». Крокви утворювали основу дерев'яного каркаса даху. Їх закріплювали на балках стелі по всій довжині хати на відстані 1–1,5 м одна від одної. Крім того, для більшої міцності могли використовувати підпорки, які кріпили одним кінцем до балки під кутом 90° , а другим — до крокви під кутом 45° . Одну крокву укріплювали двома такими підпорками (РМІ).

Поверх крокв настиляли «палубовку» («слижі») — жердини або рейки, які прибивали до крокв горизонтально на відстані 35–70 см одна від одної. Відстань залежала від покрівельного матеріалу. До 60-х років ХХ ст. для перекриття даху використовували житню солому або очерет, тому «палубовку» набивали так, щоб на довжину одного покрівельного снопа припадало хоча б дві, а краще — три, «палубовки». Відповідно відстань між ними складала 30–45 см. Під черепицю «палубовку» набивали ще густіше, а під шифер — на відстані 60–75 см: три ряди «палубовки» на один ряд шиферу за довжини останнього 1,77 м. Чим більше «палубовки», тим міцніший дах, адже від великої кількості опадів узимку він міг прогнутися або завалитися. Крім того, на міцність і надійність даху впливала його висота. Солом'яний або очеретяний дах і стіни хати робили у співвідношенні

1,5:1 або 2:1, тобто за висоти стін 2,4 м дах міг сягати до 4 м. Високий дах служив довше, адже вода швидше стікала й менше проникала в покриття (РМІ; ХДІ).

Стріху викладали зрізаною частиною снопа донизу, а решту даху — зрізаним догори. Починали роботу зі стріхи, що нависала над стінами, і закінчували зверху «гребенем», який закріплювали дерев'яними ключицями. «Гребінь» могли змащувати глиною, щоб він був міцнішим і не роздувався вітром.

Траплялися випадки, коли для міцності стріху робили з очерету, а поверх нього уклали соломю. Зверху на «гребінь» накидали очерет. Починаючи з 1957 року і до сьогодні, для покрівлі даху використовують шифер. Коли дах уже був готовий, переходили до наступного важливого етапу в будівництві — накладання (накидання) стелі.

До переселення стелю здебільшого робили з одним повздовжнім сволоком, до якого кріпили поперечні балки. Були випадки, коли повздовжній сволок переносили на горище, а вже за допомогою металевих болтів до нього прикріплювали балки. Завдяки цьому стеля була рівною, мала привабливіший та естетичніший вигляд, адже балки були заховані у стелі під шаром глини. Саме цей спосіб набув поширення під час переселення. Часто люди не робили повздовжнього сволока. У такому випадку використовували товстіші поперечні балки. У 60–70-х роках ХХ ст. повздовжній сволок повністю зник з конструкції стелі, а в основі залишилися тільки поперечні балки. Їх закріплювали на стінах на відстані 1–1,5 м один від одного. Якщо хата була 12 м завдовжки та 7 м завширшки, то потрібно було 13 балок завдовжки 8 м. Балки мусили виступати за межі стін, утворюючи по 50 см з обох боків виступи стріхи. Зкріплювали їх за допомогою «підшеву» та «лобової» дошок, які слугували ще й оздобленням стріхи. Їх фарбували здебільшого в той самий колір, що й вікна, віконниці, двері (РМІ).

У першій половині ХХ ст. поширеним способом було розміщення «слижів» поверх балок. У 1950-х роках почали використовувати

інший спосіб — набивання «підшеву». І в першому, і в другому випадку це були дерев'яні жердини або рейки завтовшки 50–70 мм. Їх укладали на відстані 4–7 см одна від одної. Потім так само, як і на стіни, робили заміс глини із соломю. Переходили до накидання стелі. Чоловіки вилами накопували глину в замісі та передавали на горище жінкам. Вони у свою чергу зі шматків глини робили «вальки» і накидали на основу стелі — «слижі» або «підшеву» — так, щоб частина глини просочувалася крізь щілини між ними всередину хати, де її підмазували та вирівнювали за допомогою дощечок, утворюючи рівну поверхню стелі. За таким принципом наклали усе горище, залишаючи отвори лише для димоходу та ляди. Шар глини сягав 10–15 см. Після того як глина підсохла і затверділа, поверх неї настиляли 7–15 см очерету, а починаючи з 50–60-х років ХХ ст. — «кострицю» (РМІ), здерев'янілі частини стебел прядильних рослин (льону, конопель тощо), які отримували при їх первинній обробці (тіпання, чесання) [1].

Завершальним етапом було накидання поверх «костриці» 7–10 см глини та вирівнювання основи горища. Таким чином, стеля сягала 25–35 см завтовшки. Чим товстіша стеля, тим теплішою була хата, а особливо, якщо використано очерет чи «кострицю».

Після завершення накладання стелі переходили до так званих косметичних робіт. Серед них — вирівнювання, шарування, мазання та побілка як ззовні, так і всередини стін, стелі. Такі роботи здебільшого виконували вже самі господарі або кілька жінок-сусідок чи родичів, без залучення великої кількості людей для допомоги, як це було прийнято, коли робили заміс, зводили, мазали або «лили» («топтали») стіни та накидали стелю (КМГ). На значній території Середньої Наддніпряниці залучення великої кількості людей для виконання певної колективної роботи називали «толокою». У верейчан побутовали інші назви, що відповідали видам запланованих будівельних робіт. Наприклад, якщо мали хату мазати, то казали «іду мазати хату»; якщо потрібно «вилити

хату» — «іду топтати (лити) хату»; коли ж потрібно було накидати горище, то могли казати «іду накидати горище» або «мазати». Траплялися також такі форми: «іду отробляти» — у випадку, якщо в самої людини вже будували, або «іду заробляти» — якщо ця людина ще тільки планує будувати хату (ПОГ; СК). На такі колективні роботи сходилося зазвичай по 30—50 осіб. Чоловіки здебільшого робили заміс, копали та подавали глину, солону, воду, «кальмазу». Жінки «топтали», накидали, мазали стіни, стелю, тощо.

Після завершення всіх робіт побутував звичай купати, обливати «кальмазою» або кидати в заміс господарів (КМЛ; РМІ; КМГ). Це чи не єдиний звичай, що зберігся після переселення й існує до сьогодні у Вереміївці.

Зі слів місцевого населення нам вдалося зафіксувати звичай закладати «золоті» (жовті) монети в «покутньому» (східному або південному) куті житла. Проте після переселення його дотримувалися дуже рідко.

* * *

Таким чином, будівництво Кременчуцької ГЕС на Дніпрі та переселення с. Вереміївка

Чорнобаївського району Черкаської області, незважаючи на безліч недоліків та негатив, усе ж таки сприяло виробленню й застосуванню нових моделей та способів будівництва житла з використанням місцевих будівельних матеріалів. З роками селяни зберегли лише ті будівельні традиції, які вкорінилися завдяки своїй практичності та зарекомендували себе як маловартісні та короткострокові.

Головною рисою традиційного будівництва нової Вереміївки було раціональне планування надвірної забудови та житла. У міру зростання матеріального становища селян, що припадає на 60—70-ті роки ХХ ст., відбувалася й поступова активізація сільського будівництва. Удосконалювалися та перепланувалися традиційні типи жител: «хата — сіни — комора», «хата — сіни — хатина», «хата на дві половини», на зміну яким прийшли нові на той час: «веранда — коридор — кухня — хата — спальня».

На прикладі с. Вереміївка можемо стверджувати, що зафіксовані під час експедиції архітектурні традиції характерні для значної території лівобережної частини етнографічного регіону Середня Наддніпрянина.

1. Костриця [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%86%D1%8F>.

2. Про Україну: Архітектура: Сільські поселення та селянський двір: Форми сільських по-

селень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://about-ukraine.com/index.php?text=105>.

3. Світловодський районний архів. — Опис № 1. — Інвентаризаційні картки № 1—50. Оціночна комісія з переселення при виконкомі Кременчуцької районної ради депутатів

Список інформантів

КМГ — Кандиба Марія Григорівна, 1928 р. н. Записав С. Довгань 23 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

КМЛ — Комишан Марія Луківна, 1931 р. н. Записав С. Довгань 23 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

ПОГ — Переузок Олександра Григорівна, 1933 р. н. Записав С. Довгань 25 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

РМІ — Режай Микола Іванович, 1951 р. н. Записав С. Довгань 23 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

СВП — Савченко Володимир Петрович, 1957 р. н. Записав С. Довгань 23 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

СК — Сідь Катерина, 1948 р. н. Записав С. Довгань 23 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

ХДІ — Хвисенко Дмитро Іванович, 1929 р. н. Записав С. Довгань 25 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.